

חלמא דבי שמישי לית ביה ממשא: על ספרה של יערה ענבר, חלום של בין השמשות,
עיון ודרישה בסיפורים תלמודיים (הוצאת ידיעות אחרונות, תל-אביב תשע"ג)

הרצאה שנישאה בערב לכבוד ספר זה, בבית הקפה 'תמול שלשם' בירושלים, ביום ז'
באלול תשע"ג

מאת יהודה ליבס

על גב הספר שלפנינו מסופר שיערה 'למדה מחשבת ישראל באוניברסיטה
העברית בירושלים, אך על סף סיום עבודת הדוקטור נטשה את לימודיה
האקדמיים מתוך תחושה שמקומה הוא בעולם הבית-מדרשי ולא בעולם
האקדמי'. אם הקורא יסיק מכאן שליערה היו בעיות עם המדריך שלה בעבודת
הדוקטור, הוא מה-זה טועה. המדריך הוא אני, ולא בכדי ביקשה ממני יערה
לשאת דברים בערב זה לכבוד ספרה. יערה ואני חברים מאוד טובים, ואף בילינו
יחד במשך שנתיים בקבוצת לימוד משותפת. אהבתי את מחקריה בדוקטוראט
כשם שגם ספרה הנוכחי מאוד מוצא חן בעיני. למה, אפוא, עזבה יערה את
עבודת הדוקטור שלה, שנושאה עוג מלך הבשן, שאכן עמדה כבר בסיומה? על
שאלה זו יערה לא הצליחה לתת לי תשובה מספקת, ואפשר רק לנחש שאולי
גם עוג מלך הבשן היה קצת קטן עליה.

אכן, מאוד קרוב ללבי עיסוקה של יערה בתלמוד, וכן הדרך שהיא מציגה
אותו ומקרבת אותו לקורא. הרבה סיבות טובות יש ללמוד תלמוד: זה גם מחדד
את השכל וגם מלמד הרבה על עולם שעבר, ומקרבת את הלומד אל מסורת
ישראל ואל הוויית אבותיו. אבל הסיבה העיקרית המניעה את יערה אחרת היא.
את נימוקיה היא שוטחת במבוא לספר שלפנינו, ואני אבטא זאת בלשוני שלי:
התלמוד הוא נורא יפה. קסם עצום גנוז בסיפוריו, שבסגנון פרוזאי שקט, בשפה
המדוברת בדיאלקט מקומי, הם מספרים דברים מופלאים ועמוקים עד אין

שיעור. על יופי זה, שנעלם לא רק מעמי הארצות אלא גם מרוב תלמידי החכמים, יש צורך להצביע, וזאת עושה יערה היטב בספר שלפנינו. כדי לקרב את הקורא הכללי אל התלמוד, לסלול דרך מהכא להתם, נוקטת יערה בכמה דרכים. ראשית, היא נמנעת מהערות שוליים, מדיונים פילולוגיים ומהפניות למחקרים. שנית, היא נוקטת בנימה אישית, ומערבת בניתוח הסיפור הרהורים שונים, ואף זיכרונות אישיים מחייה ומשפחתה. כמו לכל דבר, גם לסובייקטיביות כזאת יש גם מחיר, והדלת פתוחה לרווחה לוויכוחים ולדיונים שונים (שמקומם אינו כאן ועכשיו). אך הפסד זה יוצא בשכר גדול: הספר שלפנינו מושך את הקורא בהרצאה קולחת יפה ונעימה ומעניינת. הקורא מתוודע לסיפורים התלמודיים ולעוצמתם, ורוצה להוסיף ולעיין בהם ובאחרים כמותם.

הנימה האישית מתגלה לקורא כבר בפרק הראשון של הספר, הנקרא 'דיוק בשם'. לא במקרה פותחת כאן יערה בדיוק בשם 'יערה'. כאן למדתי, בפעם הראשונה ש'יערה' הוא שם מקראי שנזכר בספר דברי הימים, ודווקא שם גבר, שמו של בנו של יהונתן בן שאול, ויערה מציעה ששם זה רומז ליערת הדבש שאכל יהונתן, כמסופר בספר שמואל. אינני יודע מה בדיוק מדת ההזדהות של יערה שלנו עם יערה בן יהונתן, אך זכורני, שפעם כשקשרתי באוזניה את שמה ליערת הדבש, יערה דווקא מחתה על כך, ואמרה שאיננה אוהבת קישור מתוק זה. שמה שלה נגזר לא מלשון יערת דבש אלא מלשון יער, והוריה קראו לה כך מאחר שנישאו ביער ירושלים. זאת, אגב, אני יודע יותר טוב ממנה, כי נוכחתי בחתונה זאת, בעבי היער, והיא, מסתמא, לא. שמה זה של יערה הוא, אגב, מאוד ייחודי. אומנם יערה הוא שם מצוי בזמננו, אבל עדיין לא פגשתי חוץ מיערה מי שעומדת על כך ששם זה יבוטא דווקא במלעיל: יערה.

מאחר שבא לידינו עניין דיוק בשם, אבקש להוסיף כמה מלים לפרק ראשון זה שבספר שלפנינו, ובאמצעותו גם להוסיף דיוק לשם הספר, 'החלום של בין השמשות'. פשרו של שם זה עולה אכן מתוך הפרק הראשון הזה. יערה דנה כאן בסיפור תלמודי (יומא, פג ע"ב), על בעל אכסניה רמאי, תכונה שעולה

גם משמו: כידור, שמצאו בו רמז לפסוק, דב' לב, כ: 'כי דור תהפכת המה'. אביו של כידור נגלה לו בחלום בערב שבת בין השמשות, כדי לסייע לו בגזלת כספם של תלמידי חכמים שהתארחו אצלו. כאשר מספר בעל האכסניה את החלום לאורחים, מבטלים הם את דבריו בלשון: 'חלמא דבי שמשא לית ביה ממשא', כלומר חלום של בין השמשות אין בו ממש.

מה פשר העיקרון 'חלמא דבי שמשא לית ביה ממשא'? לדעתי חלק מתוקפו המאגי של משפט זה נובע מאופיו המכתמי, שיש בו משקל וחרוז. אולי בנוסחו המקורי המלה 'ממשא' לבשה את הצורה הארמית 'מששא', ואז המשפט ממש מהלך קסם: 'חלמא דבי שמשא לית ביה מששא', ויכול לשכנע גם את הדובר וגם את הרמאי.

אך יערה אינה מדברת על הצד הצורני של המשפט, אלא על תוכנו, על הסגולה המיוחדת של 'בין השמשות'. היא מזכירה כאן, בצדק רב, את דברי המשנה בפרקי אבות, על עשרת הדברים הפלאיים שנבראו בערב שבת בין השמשות. וקובעת לאור זאת (עמ' 25): 'לכן אין זה מפתיע במיוחד שגם לחלומות הנחלמים באותה שעה יהיה כוח מיוחד, זה זמן שבו חלום ומציאות חד הם'.

כך משתנה משמעותו של הכלל הקובע שחלום של בין השמשות אין בו ממש. שעת בין השמשות מקבלת דווקא ממשות אמיתית מיוחדת, החורגת מן האמת הבנאלית, הניתנת למישוש. התייחסות פרדוקסאלית ודיאלקטית כזאת אל מושג האמת מצויה אכן בדרך התייחסותה של יערה אל רוב סיפורי התלמוד, ואולי כאן ימצא הבריח התיכון שברקע סיפורי הספר 'חלום של בין השמשות'. כך בוודאי בסיפור השני, הבא אחריו בספר, שאותו מכתירה יערה בשם 'אין אמת בעולם', והמספר על עיר ששמה קושטא, שפירושו בארמית – 'אמת'. בעיר זו כל מה שאמרו תושביה היו דברי אמת התואמים למציאות שנחווית בחושים, והאמת אף הגנה על התושבים מפני מלאך המוות, שלא יבוא לפני זמנו. במבט ראשוני עיר זו אין טובה ממנה, אך למעשה החכם שנקלע לשם, לפי הסיפור, לא יכול היה לעמוד ולהתקיים בתביעה זו ובאקלים רוחני

כזה. יערה מצביעה על הבעייתיות וחוסר האנושיות של אותה אמת ושל אותה עיר, וחוזרת ומקיימת דווקא את הקביעה 'אין אמת בעולם', המובאת לכאורה בראשית הסיפור כמין 'הוא אמינא' שנסתרת במהלכו. יתר על כן, ההיעדרות המסוימת של האמת מן העולם היא תנאי לגאולה, כפי שיוצא מדברי יערה, המקשרת סיפור זה לקביעת התלמוד שם בסמוך: 'דור שבן דוד בא [...] האמת נעדרת'.

עם זאת, כמובן אין לפסול לגמרי את יתרונות דברי האמת ועיר האמת. הסיפור מעלה בנו את זכר העיר איסטנבול, שהיהודים מצאו בה מקלט מגירוש ספרד, ומרוב התקווה שתלו בה כינו גם אותה בכינוי תלמודי זה, קושטא, שנשמע דומה לשם האחר של העיר: קונסטנטינופול, ובערבית קוסטנטינה (יהודה ספרד הגו שין כסמך, והשם קושטא נהגה כ-קוסטא). שם זה אולי אף עמד להם במקצת בעניין מלאך המוות. כי במלחמת העולם השנייה, בשעה שיהודי סלוניקי, המפלט העיקרי האחר שהיה לגולי ספרד באזור זה, נלקחו לאושוויץ, גורל זה לא פגע ביהודי קושטא. כי בעקבות החלוקה של אחרי מלחמת העולם הראשונה, סלוניקי נשתייכה ליוון, העתידה להיכבש בידי הגרמנים, בעוד שקושטא נשארה בתחומי טורקיה.

בניגוד לאמת הדווקנית והבעייתית, המבקשת התאמה חד-חד ערכית בין הדיבור לבין המציאות החיצונית, במקומות אחרים מצביעה יערה על האמת החבויה דווקא במקומות שמהם היא נעדרת לכאורה. אמת עמוקה מצויה לדעתה (עמ' 247) בנוהגם של בית הלל, לרקד לפני כל כלה בנוסח 'כלה נאה וחסודה', אף שבית שמאי חושבים שבכך עוברים יריביהם על הציווי 'מדבר שקר תרחק'. ואף בכזבי הבדאי הגדול, רבה בר בר חנה, הברון מנכהאוזן התלמודי, שיערה עוסקת בהם בפרק העשירי מספרה, מוצאת היא את יסוד האמת. ובמקום אחר (עמ' 420) דנה היא בחותמו של הקב"ה, שלפי התלמוד חקוקה עליו המלה 'אמת', ויערה מוצאת זהות בין אותה 'אמת' לבין המלה 'אפס', שלפי דבריה גם היא 'אחד מכינויו של האל'.

אמת אמיתית כזאת, אמת לאמיתה (לאמיתה שלה ולא של קליפת המציאות החיצונית), נבראה כמדומה בערב שבת בין השמשות. בין עשרת הדברים שנבראו אז לפי פרקי אבות, נוכחות בולטת יש לפיות: 'פי הארץ ופי הבאר ופי האתון', כל אלה, דומה, וכן גם 'הכתב והמכתב' המנויים גם הם שם, מסוגלים לספר סיפורים, כאלה שנקבצו בספר 'חלום של בין השמשות', וכולם מצויים בעולם האמת המיוחדת להם, והקרובה לרוחה של יערה.

ערב שבת בין השמשות הוא כמדומני החלל שבין הזמן שבו נברא העולם הזה, עולם הממש, עלמא דשקרא, לבין שבת, המייצגת עולם אחר, מעין העולם הבא. בזמן ביניים זה החלומות אין בהם ממש, אלא מציאות אחרת שמייוחדת להם. ואולי כך הדבר גם בבין השמשות של כל יום ויום. בתקופת חז"ל רווחה בעולם היווני-רומי ההשקפה שבכל יום נוצרת שמש חדשה ונהרסת בסוף אותו יום. השקפה זו מצאה לה כמדומני גם ביטוי בברכת יוצר המאורות שבתפילת שחרית: 'ובטובו מחדש בכל יום מעשה בראשית, שנאמר לעושה אורים גדולים כי לעולם חסדו'. ואולי כאן תימצא המשמעות המקורית של הביטוי 'בין השמשות', בזמן interregnum, בין מלכא למלכא, כאשר שמש אחת כבר נהרסה בדמדומי החמה והשנייה עדיין לא נבראה. בזמן זה, כאשר אין שמש בעולם, גם לא שייכים דברי החכם מכל אדם 'אין כל חדש תחת השמש', ואז נוצרים דברי חלום אלה, חדשות ונצורות.

ואולי לאלה מתאים באמת הכינוי דברים שאין בהם ממש – דברי תוהו ורוח, דברים שכולם רוח, כמו השדים שנבראו בשעה זו, כמסופר במדרש: "נפש חיה" אלו השדים שברא הקב"ה את נשמתן ובא לבראות את גופן וקדש השבת ולא בראן' (בר"ר ז, ה). לפי ספר יצירה (ב, ו), בבריאת העולם הקב"ה 'יצר מתהו – ממש, ועשה אינו ישנו וחצב עמודים גדולים מאויר שאינו נתפש', ולפי מסתו של ביאליק, גילוי וכיסוי בלשון, דווקא אין ותוהו בלתי נתפסים אלה, הם האמת היסודית המבצבצת דווקא בחללים שבין אבני המלים הגדולות. וזה, דומני, חלום האמת של בין השמשות שאותו מעוררת יערה.

חלום אמתי כזה, חלום של בין השמשות, גם אם הוא תוהו שאין בו ממש ובשכל אינו נתפס, אפשר שהוא סוד האהבה. כך נוכל אולי ללמוד מסיפור תלמודי אחר שמביאה כאן יערה (עמ' 259), על אותו תלמיד ישיבה שהיה נוהג לשוב הביתה בין השמשות לאהוב את אשתו, ואז היה נראה לפניו עמוד של אש. יערה מפרשת שמדובר כאן דווקא בערב שבת בין השמשות, וכך פירשו גם אחרים, כגון הרב שטיינזלץ, ולפי ההקשר: ההלכה הקובעת שעונתם של תלמידי חכמים מערב שבת לערב שבת. אבל לא כך עולה מפשט הלשון: לפי כל הנוסחים שראיתי בתלמוד אותו תלמיד היה סר לביתו בכל בין השמשות ('כל בי שמש'), ואפשר שנמנה הוא על אותם תלמידי חכמים שעמוד אש האהבה שלפניהם גדול יותר מן המצוי בדרך כלל.